

OSMANLI YÖNETİMİNDEKİ (1831-1911)* HİCAZ'DA HAC VE KOLERA

*Yazan: Sinan KUNERALP***

*Çeviren: Prof.Dr. Münir ATALAR****

Buhar gücünün ulaşımında meydana getirdiği devrim ve bunun sonucunda geniş halk kitlelerinin hareketliliklerinin artması, salgınların, bir yerden diğer yerlere yayılmasını, geniş bölgelerde etkili olmasını hızlandırmıştır. Bu da bu tür salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için uluslararası işbirliği sonucunu doğurmuştur. Veba, taun gibi hastalıkların görülmesini de içeren salgınların harekete geçmesi ile 1851 Paris Sağlık Konferansıyla başlayan, düzenli aralıklarla gerçekleşen bir dizi konferans yapılmıştır. Osmanlının bir vilayeti olan Hicaz'daki İslamın kutsal şehirlerini, dünyanın dört bir yanından gelen onbinlerce müslüman her yıl ziyaret ederler. Avrupa'yı en azından ikiye bölen Kolera, bu kutsal bölgeleri daha fazla ziyareti engellemiştir. Bu salgınların en büyük kurbanları olan kolonilere sahip Avrupalı devletlerin baskısı ile Osmanlı Hükümeti kolera salgını ile mücadele etmek ve hacdan dönenlerin hastalığı yaymasını önlemek için yıllarca bir dizi önlem almıştır.

Önlemler, hacdan dönen hacıların ciddi bir şekilde incelendiği karantina istasyonları zincirine kadar uzanıyordu. Çeşitli nedenlerin görülmesine rağmen kolera salgınları hac mevsimi boyunca düzenli olarak engellenmiştir. Hastalığın bölgesel olarak yayılıp yayılmadığı veya gelen hacılar tarafından taşınıp taşınmadığı, sağlık konferansları ve diplomatik çevrelerde sık sık tartışılan bir konu olmuştur.

* Bu yazı, Sinan KUNERALP tarafından kaleme alınan "Pilgrimage And Cholera in Ottoman Hedjaz 1831-1911" isimli makalenin çevirisidir. Studies On Turkish-Arab Relations, Annual 4 1989, Taiiv, s.69-81.

** Isis Yayıncılık, İstanbul

*** Gazi Osman Paşa Üniversitesi Öğretim Üyesi (Tokat).

Ulaşım:

Geleneksel ulaşım aracı, değişik yerlerden başlayan ve hepsi de Mekke'de son bulan, karadan hareket eden kervanlar şeklinde idi. Bunların en meşhuru da Şam'da başlıyordu. Bu kervan Osmanlılar'ın resmi kervanıydı ve sultanların armağanlarını Kabe'ye taşımaktaydı. Osmanlılar'ın baş şehrinde, Anadolu'dan, Balkanlar'dan ve birkaç İran'ının katılmasıyla Kafkaslar'dan gelen hacılar sözü edilen yol boyunca yolculuk yapıyor ve Mekke'ye 45 günde ulaşıyorlardı. Yol boyunca da su ve erzak bulunabilen 34 merkezde duruyorlardı. Kervan, hacıların gelişi münasebetiyle her yıl meşhur bir panayırın açıldığı Mazarib şehrinde 1 hafta, Maan'da 2 gün, Medeyne'de 1 gün, Medine'de de¹ 3 gün istirahat ediyordu. 12-15 bin hacı, bu güzergah² üzerinde, Kızıldeniz'de buharlı gemilerin seyr ü sefere başladığı tarihe kadar, yolculuk yapmaktaydı³. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Şam kervanını kullanan hacıların sayısı, daha da azaldı⁴. Kabe'ye gönderilen sultan armağanlarına eşlik eden Mahmel ismi verilen, resmi Osmanlı heteyi bile, dönüşünde deniz güzergahını kullanmaya başladı⁵. 1882 yılında, sadece 4000 hacı, Şam'dan karayolunu kullandı⁶. Üç tane küçük çaplı tüfekleri, topu olan 400 kişilik askeri bir müfreze, Mekke'ye kadar kervana katılıyor, Beni Sahir, Beni Attie isimli âsi kabileler, armağan ve rüşvetlerle kendi bölgelerinden kervanların emin bir şekilde geçebilmeleri için yatıştırılıyordu. Kervanın resmi mevkiine ek olarak da Şam valileri geleneksel olarak Emir ul Hacc ünvanıyla Mekke'ye giden kervana eşlik ediyordu. Söz konusu güzergah 1860'lı yıllarda önemini kaybedince valiler artık iki aşamadan öteye gitmez olmuşlardı⁷.

İranlı hacılar karadan iki güzergah ile yolculuk yapıyorlardı. İlk kervanın başlangıç noktası Bağdat vilayetinde bulunan Meşhed-i Ali idi. Bu kervan sonra Chamar Kabilesi'nin merkezi olan Hail'e ulaşıyor. El-süfeynayı geçerek El-Kaar'da Şam kervanı ile birleşiyordu. 1881'de bu güzergahı yalnızca 700 hacı kullanmıştır. Resmi

1. L.Stekaulis, Le Pelerinage de la Mecque et le cholera au Hedjaz, constantinople, 1983, p.6.

2. Conference Sanitaire de Constantinople, Proces-verbaux (Bundan sonra conf. 1p.v.) no.3, ek 3, s.5.

3. Aynı yer, no: 5,8,9.

4. Stekoulis, a.g.e., s.7

5. Aynı yer, s.45.

7. Conf./p.v., no.5, s.9.

İran kervanı Necd üzerinden yolculuk yapıyordu. Bu (Resmi İran) kervanı İran limanı Bender-Bushir'de yüklemeyi yapıp yola çıktıktan sonra Ojeyr'de karaya çıkıyor. Nejd bölgesinin belli başlı şehri Riyad'a doğru ilerliyor ve Mekke'ye doğru yarımada'yı aşıyordu. Tüm yolculuk 30-35 günü alıyordu. 1870'li yıllardan itibaren İranlılar Basra'dan Cidde'ye giden deniz yolunu kullanmayı tercih etmeye başladılar⁸.

Üçüncü karayolu Mısır kervanı idi⁹. Kahire; Darfu; Cordofan ve Sennar'dan yola çıkan hacıları getiren Orta Afrika kervanlarının buluşma noktalarıydı. Bunlara Mısır'da Kuzey Afrika, Ege adaları ve İstanbul'dan yola çıkan bir kısım Türk Hacıları katılmaktaydı. Kervan Kusey veya Süveyş, Meila, Yenbu ve Cidde üzerinden geçerek, Mekke'ye 37 günde ulaşıyordu. 1845 den itibaren adı geçen karayolu önemini yitirdi. Çünkü Süveyş - Cidde güzergahı üzerinde gemiler kullanılmaya başlandı¹⁰. 1865 den önce karayolu ile seyahat eden hacıların sayısı 50.000 gibi yüksek bir rakamdan, 2.000 e düşmüştü. Bu kervan Mısırlıların armağanlarını Mekke'ye getiren Mısır görevlileri tarafından da kullanılmaktaydı¹².

Dördüncü ve son kervan Yemen'de San'a'dan yola çıkan kervandı; Asir, Oman, Kızıldeniz'in Afrika sahillerinden Hadramavt'dan ve Orta Afrika'nın doğusundan yola çıkan hacılar 45 günde Mekke'ye varmak üzere bu güzergahı kullanılmaktaydı¹³.

Buharlı gemilerin ortaya çıkışı ve Süveyş Kanalı'nın açılışı ile kervanlar, İslam Dünyası'nın kutsal yerlerine en önemli yolculuk aracı olmak şeklindeki önceliklerini yitirdiler. Hacıları deniz yolu ile taşımak Mısır ve İngiliz gemileri için çok kârlı bir ticaret alanı oluşturdu. İlk buharlı gemiler, Süveyşle, Mekke'nin¹⁴ limanı olan Cidde arasındaki yolculuklarına, 1858 yılında başladılar. Aynı zamanda Malezya takım adalarından yola çıkan hacılar, Süveyş'e deniz yolu ile ulaşıyor; burada Cidde'ye gitmek üzere gemi değiştiriyorlardı¹⁵. Cidde, aynı zamanda İngiliz yönetimi altında bulunan

8. Stekoulis, a.g.e., s.7.

9. 18. Yüzyılda kervanın ayrıntılı bir tasviri için, bkz: Paul Lucas, Vayage amsterdam, 1773, 3.cilt.

10. Conf./p.v. no:5, s.9.

11. Aynı yer

12. Stekoulis, a.g.e., s.8.

13. A.g.e., s.7.

14. Conf./p.v. no:9, ek 1, s.75

15. Raffort de la camission de P'Hygie'ne du Hedjaz, constantinople, 1895 s.9.

Kalküta ve Bombay'dan gemiye binmiş müslümanların, karaya çıktıkları limandı. Bu liman Maskat'dan, Basra Körfezi'nden Afganistan ve Orta Asya'dan gelen hacılar tarafından da aynı şekilde kullanılmaktaydı¹⁶. Süveyş'in yanı sıra Mısır sahilindeki Kusseir, Suakin ve Massawa, Kızıldeniz üzerindeki belli başlı yükleme limanlarını oluşturmaktaydı¹⁷. Cidde'nin güneyinde, 7 günlük yürüyüş mesafesinde, küçük bir liman olan Gounfaudah, Habeşistan'lı ve Afrika'lı hacılar için, karaya çıkma konusunda bir başka seçenek oluşturmaktaydı. Bu hacılar indikten sonra, kuzeye doğru yollarına yaya olarak devam ediyorlardı¹⁸.

Hicaz Demiryolu'nun açılması, hacıları Mekke'ye ulaştırma imkanı sağlayan bir güzergah olacaktı¹⁹. 1911 de 83.000 hacı deniz yolu ile, 12.000 hacı da trenle yolculuk yapmıştı. Karayolunu kullanan hacıların sayısı, önem taşımayacak bir düzeyde idi²⁰.

Hacılar:

Mekke'yi ziyaret etmiş olan hacıların sayısını tam olarak belirlemek zordur. XIX. yüzyıl için günümüzde yapılan tahminler, her bir hac mevsimi için, hacı sayısını 70.000 ile 90.000 arasında belirlemektedir. Deniz yolu ile gelen hacıların sayısını hesaplamak daha kolaydır. Ama, kervanları kullanan hacıların sayısı ise, ancak tahminle ortaya atılabilir. Mecburi karantina merkezlerinin kurulmasıyla, kısmi de olsa daha sağlıklı istatistikler tutulmuştur. Çünkü bu merkezler, ancak gemi ile seyahat eden Hollanda'nın yönetiminde olan doğudaki Hindistanlı (Hollanda kolonileri) larla ilgileniyordu. Dutch East Indies Firması, en büyük kontenjani sağlamaktaydı. Hollanda sömürge idaresi, nisbeten rahat yolculuk yapabilecek maddi imkanı olanlara ancak seyahat izni (permi) veriyordu.

Hindistan Hükümeti bu konuda daha az itinalı davranıyordu ve İngiliz yönetimi altındaki Hindistan'dan gelen müslüman hacılar, bir hayli perişan durumda idi. Ceplerinde beş para olmadan karaya çıkıyor ve dilenerek Mekke yolunu tutuyordu. Birçoğu yolculuğun sıkıntısına teslim oluyor ve ölüyordu. Taktüri diye bilinen Afrikalı-

16. Stekoulis, a.g.e., s.8.

17. Conf./p.v. no:29, ek. ss.33-34.

18. A.g.e., no:4, s.11.

19. Hicaz Demiryolu hakkında, bkz.: W.ochsen Wald, *An Incursion into Frozen past: "The Hedjaz Railroad"*, u.p, of virginia 1980.

20. Cassim izzeddin, *organisation sanitaine du Hedjaz, coustautinople, 1912, s.22*

lar da fevkalade yoksul idiler. Bunlar, Kızıldeniz'i küçük yelkenli gemilerle aşıyor, Arabistan sahillerine ulaştınca da Mekke'ye, dilerken ya da daha zengin hacıların buyruğunda, bir takım ayak işleri yaparak Mekke'ye ulaşıyordu. Herbir hacı kabilelerinin yaklaşık 1/20 si kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı²¹.

Bölgesel Koşullar:

Hac mevsimi süresince hacılar tarafından ziyaret edilen başlıca şehirlerden biri Mekke idi. Bu şehir, 1865'te 40.000-50.000 civarında nüfusa sahipti²². Hac, şehir sakinleri için önemli bir geçim kaynağı idi. Osmanlı hükümetince yıllık olarak gönderilen ödeneklerle hacılara bir takım hizmetler sunuluyor, barınma ve konaklama imkanları sağlanıyordu. Ayrıca şehir halkına bedava olarak buğday dağıtılıyordu²³. Mekke'ye giden güzergahta bulunan ve hacıların iki gün boyunca geçit olarak kullandıkları Cidde ise 1860'lı yılların ortalarında yaklaşık olarak 15.000-16.000 nüfusu olan zengin bir şehir durumunda idi²⁴. Bu şehir, Hindistan, Abyssinia, Doğu Afrika ve Mısır gibi ülkelerden gelen tacirlerin katılımıyla gerçekleşen her yıl Mayıs ayında düzenlenen fuarıyla önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. XIX. yüzyılda iki kez hac mevsiminde denk gelen fuar boyunca 200'den fazla değişik büyüklükte gemi limana demirleniyordu²⁵.

Tablo 1. Cidde'ye gelen hacı sayısı

1870-74	38.378
1875-79	28.029
1880-84	41.775
1885-89	47.019
1890-94	55.489

Kaynak: commission mixte... proce's-verbal. 25, 3/15 Janvier 1895, s.280. 1867 Hac sezonunda bu sayı 25.754'e tekâbül ediyordu.

Ulaşım hizmetleri, toplam 57.546 gros/ton olarak hesaplanan 896 adet gemiyle yapılmıştı²⁶. 1865 yılında Cidde'ye gelen hacıla-

21. Stekoulis, a.g.e., s.11

22. conf./p.v. no:5, s.8

23. Cassim, a.g.e., s.52.

24. Conf./p.v. no:4, s.10.

25. Conf./p.v. no:17, s.8.

26) *Commission mixte pour la revision des tarifs sanitaires de l'empire Otoman*, Proces-verbaux (bundan sonra comp./p.v.) no: 10,11 Jauvier 1869 s.41.

rın sayısı 20.000 den daha azdı²⁷. Su sayı 1911'de 83.822'ye ulaşacak kadar, aşamalı olarak bir artış kaydetti²⁸. Daha çok Hindistan, Malaya ve Afrikalı müslümanlarca ziyaret edilen üçüncü bir şehir ise Medine idi.

1860'da 18.000 civarında hacı Medine'yi ziyaret etmişti. 1860'larda şehrin nüfusu yaklaşık olarak 20.000 civarındaydı. Şehir Mekke'de 10-13 günlük yol yürüyüşü uzaklığında bir yerde kurulmuştu. (Yaklaşık olarak 450 km.) Medine'yi ziyaret ettikten sonra²⁹ geri dönen hacılar Süveyş ve Yenbe'ül-Bahr adında bir önceki kentin limanı durumunda olan ve sahilde 1500 dtw lik gemileri demirleyecek kadar geniş bir iskelesi bulunan bir kasabaya gidiyorlardı. 1890'larda Yenbu 56.000³⁰ civarında bir nüfusa sahipti.

Hac süresince nüfusları kalabalıklaşan bu dört şehir, önemli bir sorunla karşı karşıya geldiler. Bu sorun hac farızası esnasında Hicaz'da sağlık koşullarını olumsuz yönde etkileyen su kıtlığı idi. Mekke'de yağmur sularıyla Arafat ve diğer civar dağlardan gelen suları muhafaza edecek genişçe su depoları bulunuyordu³¹. Ayrıca şehirden 3 km. uzaklıkta kuzeydoğu yakasında 'Kor' diye bilinen bir kaynaktan taş duvarlarla örülü bir kanalla su getirilmişti³². Hicaz valisi Osman Paşa 1885'te Cidde'ye şehrin güneydoğu yakasında 5 km. ötede bir kaynaktan suyu getirmişti. Bu kaynak kuruyana kadar şehrin ihtiyaçlarını karşılamaya yeter durumdaydı. Sonraları belediye tarafından küçük bir su arıtma tesisi hizmete sunulmuştu³³. Medine Ayn-ı Zerka yakınlarındaki bir kaynaktan bolca su tedarik ediyordu. Fakat özellikle Hicaz demiryolunun tamamlanması sonucunda şehrin nüfusunda bir artış kaydedildi. İşte o zaman şehrin su ihtiyacı karşılanamadı³⁴. Yenbu daha çok yağmur sularına bağımlı bir kent idi. 1899'da üç sene üst üste yağmur yağmaması yaşama koşullarının zorlaşmasına yol açtı³⁵. Bu dört şehirdeki su kaynakları ancak yerleşik nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda idi. Hac mevsiminin sonucunda bütün su rezervleri boşalı-

27. Conf./p.v. no: 4, s.7.

28. Cassim, a.g.e., s.22

29. Conf./p.v. no:29, ek: 44-45

30. Cozzonis Ef. *La peste a'Djeddah et le Pelerinage* de 1899, coustantinople, 1899, s.15.

31. Conf./p.v.4, s.10

32. Cassim, a.g.e., s.52

33. aynı yer

34. aynı yer.

35. Cozzoni, .g.e., s.5

yordu. Hac süresindeki olası bir gecikme sıkıntıya yol açabiliyordu. 1860'lı yılların başlarında Medine'nin sakinleri normal süre olan 3-4 günden daha fazla kalmak isteyen hacıları kentten kovma girişimlerinde dahi bulunmuşlardı³⁶.

Salgın Hastalıklar:

Hicaz'da kolera salgını ilk olarak 1831'de baş gösterdi. Hastalık yaygın bir biçimde ya da münferit ortaya çıkıyordu. En belirgin vakalar 1831'de görüldü. (20.000 ölü)³⁷, 1835-1846 (15.000 ölü)³⁸. 1847, 1848, 1865 (15.000 ölü)³⁹. / 1871-1872 (130 ölü)⁴⁰, 1872-1873 (318 ölü)⁴¹, 1881 (5.000 ölü)⁴², 1882 (624 ölü), 1891-1893 (30.336 ölü)⁴³, 1902, 1907, 1910 (329 ölü)⁴⁴, 1911 (2.078 ölü⁴⁵). Kaydedilen bu vakaların bir kısmı güvenilir belgelere dayanır. Osmanlı Sağlık idaresince tutulan söz konusu raporlar oldukça ilginçtir. Koleranın Hicaz'da salgın boyutlarda olmadığı, Hindistan ve Doğu Hindistan'dan bölgeye sıçradığı anlaşılabilir. Gerçekten de Hicazda ortaya çıkan salgın hastalığın Hindistan bölgesindeki ortaya çıkış biçimi ile çarpıcı bir benzerliği vardır. Hicaz'da 1831 de beliren salgının bir benzeri Hindistan'da 1817 de Yessor Kasabası'nda başgöstermiş, daha sonra yıllar boyunca tüm ülkeyi kasıp kavurmuştur. Böylece hastalığın Hicaz'da da nüksetmesi bir rastlantı değildir. Salgın Basra Körfezi üzerinden bölgeye sıçramıştı⁴⁶. 1846 da bölgede ortaya çıkan bir salgın 1940 yılında Hindistan'daki ile aynı tarihlere denk geliyordu. 1865 salgını aynı yıl Hindistan'da benzeri bir salgınla 1881 salgını aynı yıl Lahore ve Amritsar'da başgöteren benzeri bir salgınla ortak karakteristik özellikleri taşıyordu⁴⁷. Koleranın salgın boyutlarda olduğu Hindistan'dan, her yıl 20.000-25.000 e kadar varan kalabalık hacı grupların Hicaz'ı ziyaret etmesi sonucu kolera mikrobunun bu şehirde bulaştırdıkları muhtemeldir. 1865 kolera vakası "Persia" ve "North-Wind" adlı İn-

36. Conf./p.v. no: a5, s.8

37. p.De anino, *Le Sadowa Hygieniwue*, consple, 1868 s.784.

38. Skeloutis, a.g.e., s.15

39. Conf./p.v. no:23, ek s.6

40. Skeloutis, a.g.e., s.15

41. Aynı yerde

42. aynı yerde

43. Cassim, a.g.e., s.9

44. Cassim, a.g.e., s.31

45. Cassim, a.g.e., s.48

46. De Anino, a.g.e., s.13

47. Skeloutis, a.g.e., s.25

giliz hacıları getirmesinden hemen sonra ortaya çıkmıştır⁴⁸. 1881 salgını, Hindistan'dan gelen "Columba'an" adlı İngiliz gemisinden⁴⁹; 1911 salgını, Doğu Hindistan'dan Hicaz'a sefer yapan "Stentor" adlı Hollanda'ya ait bir gemiden bulaşmıştı⁵⁰. Cidde'de Mayıs ayında düzenlenen fuarın hac sezonu ile aynı tarihe denk gelmesi ve hacıların, pazarlamacıların kalabalık gruplar halinde bölgeyi ziyaret etmesi sonucu başgösteren en ölümcül iki kolera vakasının iki yıl boyunca sürmesi bir rastlantı değildir⁵¹. İşte kolera salgınının Arabistan'dan dünyanın büyük bir kesimine sıçraması bu vakalardan sonradır. Hastalık 1831 de ilk olarak Mısır'da 34 gün içerisinde, daha çok Kahire'de olmak üzere 15.000 kişinin ölümüne yol açtı⁵². Kolera salgını 1865/66 da yayılma eğilimi gösterdi. 19 Mayıs 10 Haziran kadar 3 tanesi İngiliz, 7 tanesi Mısır'a ait 10 tane yolcu gemisi Süveyş'e yolcu taşıdı. Hacılar, İskenderiye Demiryolu boyunca Mahmudiye Kanalı'na yakın yerlerde kamp kurdular. İşte bütün Mısır'ı kasıp kavuran ve üç ay içinde 60.000. kişinin ölümüne yol açan kolera salgını bu kamptan yayıldı. Panîge kapılan İskenderiye'deki Avrupalı sakinler şehri hemen terketmeye koyuldular. 30.000 den fazla mülteci Beyrut, İzmir, Malta, Ancona, Marsilya gibi Akdeniz'in değişik limanlarına sığındılar. Bu limanlara sığınan mülteciler, salgın hastalığı da beraberinde getirdiler. Kolera buralardan Osmanlı başkentine 28 Haziran da Muhbir-i Surur adlı bir Osmanlı gemisi ile sıçradı. Resmi kaynaklardan 15.000 kişinin öldüğü haberi geçti. Tüm Avrupa'yı etkisi altına alan salgın İngiltere'den sefer yapan gemilerle Amerika Kıt'asına yayıldı⁵³.

O sıralarda Fransa Hükümeti uluslararası bir kongerans yapılması çağrısında bulundu. Delegelerden aşağıdaki sorunların tartışılması talebinde bulunuldu. (I) Koleranın başlıca nedenleri (II) Hastalığın karakteristiği ve ilerlemesi (III) Temel başlangıç noktaları belirleme. Konferansa katılan delegeler ayrıca hastalığın bulaşıcı olup olmadığını ve ilk çıkış noktasından diğer yerlere yayılmasının önlenmesi için pratik çareler bulmaya çalışacaklardı. Önemli cemiyetlerden birisi durumunda olan Bab-ı Ali konferansa katılan ilgili tüm temsilcilere davetiyeler çıkarmakla ilgileniyordu. Bu arada

48. Conf./p.v. no: 23, s.16.

49. Skeloutis, a.g.e., s.25

50. Cassim, a.g.e., s.32

51. Conf./p.v., 17, s.8

52. De Anino, s.13

53. Conf./p.v. no:9, ek 1, ss.22-23

konferansın 1866 yılının Şubatında Osmanlı Başkenti'nde toplanmasına karar kılındı. Toplantının ilk oturumu 13 Şubatta Dışişleri Bakanı Ali Fuat Paşa tarafından açıldı. Avusturya, Belçika, Britanya, Danimarka, Fransa, Yunanistan, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya ve İsviçre'den temsilciler toplantıya katılmışlardı. Hatta Papa Nuncio dahi bazı oturumlara katılmıştı. Konferansta tüm delegeler kolera salgınının Hicaz'dan dönüş yapan hacılar vasıtasıyla diğer yerlere sıçradığı, bu yüzden bölgesel olarak hastalığa karşı önlem alınması gerektiği yolunda görüş birliğine vardılar. Hastalığın belirli bir bölgenin dışına sıçramaması için karantina istasyonlarının kurulması gibi, Hicaz'da sağlıkla ilgili koşulların geliştirilmesini amaçlayan koruyucu önlemlerin alınması için öneriler ortaya atıldı. Delegeler birbirinden farklı iki görüş savunuyorlardı. Bu görüşlerden ilki, koleranın Hindistan'dan bulaştırıldığı hakkında idi. İngiliz delegeler somut dellillere rağmen bu görüşü ısrarla reddediyor, hastalığın yöresel olarak karakteristik bir özellik taşıdığını savunuyorlardı. Konferansta delegeler koleranın her ne kadar Hindistan'dan Hicaz'a bulaştığı sonucuna vardılarsa da hastalığın bu kadar yayılma eğilimi göstermesinin başlıca sebebinin; Hicaz'da özellikle hac sırasında kötü sağlık koşulları olduğunu tesbit ettiler.

Koleranın Hicaz'ın farklı kasabalarında ve sacede hac sezonu esnasında ortaya çıktığı ve hacıların ayrılmasından sonra yok olduğu doğrudur. Hac sezonu esnasında suyun yetersizliği, aşırı kalabalık, nüfus ve sağlık koşullarının yetersizliği gibi faktörler hastalığın yayılmasını körükledi. Hacda sayıları 200.000'e kadar varan kurbanlık olarak kesilen hayvanların muhtelif parçalarının Manua (Mine) deresine bırakılması herhangi bir hastalık için önemli bir faktör teşkil ediyordu. Konferans boyunca ve konferans sonrasında Bab-ı Ali Cemiyeti hastalığı bölgesel olarak tetkik etmek amacıyla Hicaz'a peşpeşe 3 kez heyet gönderdi. İlk heyetin başkanı, Sağlık İdaresi Birinci Sekreteri Ahmet Efendi idi. Heyet İskenderiye'deki Osmanlı Sağlık İşleri Delegatesi Dr. Bimsenstein'in de katılımı ile 1865 Ekim'inde Hicaz'da temaslarda bulundu. Ertesi yıl Cidde'de Merkezi bir sağlık idaresinin kurulmasını görüşmek üzere Trabzon Sağlık İdaresi Başkanı Halil Efendi'nin önderliğinde 7 doktordan oluşan bir heyet tekrar Hicaz'a gönderildi. Heyette Dr. Castaldi sağlık danışmanı olarak görev almıştı. 1867'de hac sezonu sırasında "Coseil Superieur de Santé" nin (Yüksek Sağlık Konseyi) de bir üyesinin bulunduğu Fevzi Efendi başkanlığında üçüncü bir heyet tekrar Hicaz'a gönderildi. Bu temaların sonucu olarak Bab-ı Ali Hicaz'a etkili bir biçimde sağlık hizmetlerinin götürülmesi için

karar kıldı. Cidde Lith, Rabuk ve Yenbu limanlarında sağlık büroları açıldı. Bir sağlık danışmanı ve yardımcısı Cidde'ye, bir sağlık memuru da Mekke'ye tayin edildi.

Alınan birtakım koruyucu önlemler şunlardı: caddeler ilk kez yıllarca biriken çöp yığınının temizlendi, hac sezonu esnasındaki kurbanlık koyunlar için bir mezbaahane inşa edildi. Vakıf idaresince 60 yataklı bir hastane kuruldu. Su kaynakları ve kanallar temizlendi, kurbanlık hayvanların kalıntılarının gömülmesi amacıyla Mine'de 500 tane hendek kazıldı. Mekke, herbiri bir şeyh tarafından idare edilen, 14 tane sektöre ayrılmıştı. Herbir şeyh, kendi görev alanının temizliği için sorumlu tutulmuştu. Halk sağlığını ilgilendiren kuralları gözetmekle görevli bir polis teşkilatı kurulmuştu. Fakir hacılar için dergahlar inşa edildi. Halk sağlığı için duyarlı birtakım önlemler alındı. Fakat iklim şartlarına bağlı olarak ölüm oranı hâlâ yüksek seyrediyordu. 1911 yılında toplam hacıların % 9.4 ünü teşkil eden 9.421 hacı sözkonusu hac mevsiminde öldü. Sadece bunlardan 2.078 i koleradan, diğerleri de bitkinlik, takatsızlık ve izdihamdan ölmüştü.

Yıllarca Osmanlı Hükümeti kolera ile macadele etmek için bir dizi önlem aldı. XIX. yy. Osmanlı bürokrasisinin bir özelliği olarak ilk defa birtakım düzenlemeler halinde ortaya çıktı. Bunlar, "Reglement General du Cholera" (1867), "Reglement Applicable Aux Navires Faisant le Transpartes Pelerins" (1880) (Hacıların nakli sırasında gemilere uygulanabilecek önem) ve "Reglement Provisoire du Cholera a l'occasion du Pelerinage" (1881) (Hac vesilesiyle kolera için önlem), olarak adlandırılmıştır. Özellikle Hindistan'dan yolcu taşıyan gemiler 1858 de Hindistan'daki İngiliz İdaresinin bir kuruluşu olan "Native Passanger Aet" ile Osmanlı'nın yolcu taşıma standartlarına göre bir hayli kalabalık yolcu taşıyorlardı. İngiliz gemileri Khedivial Aziziyah Şirketi'ne bağlı gemilerle rekabet halindeydiler. Bu gemiler olası bir kolera vakasına karşı hiç itina göstermeyip, en ufak bir şekilde önlem almıyorlardı⁵⁴. Aralarında İngiliz kaptanlarının da bulunduğu gemi kaptanları, gemilerinde ortaya çıkan kolera vakalarını gizlemeye, örtbas etmeye çalıştılar. Örneğin, "Sidney" adlı İngiliz gemisinin kaptanı 1865 de Cidde'den Süveyş'e yolcu taşıdığı sırada gemisinde 100 den fazla koleradan ölenleri denize attığı bildirilmişti. Bu durum, daha sonra kaptan tarafından inkar edildiyse de, yolculuk yapan tanıkla-

54. Conf./p.v. no:29, ek, s.40.

rın ifadeleriyle doğrulanmıştı. Gemi kaptanı sonradan koleradan ölen 8 kişinin denize atıldığını itiraf etmişti. Singapur'daki Hollanda Konsolosluğu, Osmanlı Hükümeti'nin doğu limanlarında hacıların taşınmasında gözlemcilik yapmak üzere danışma bürolarının açılmasını teklif etti⁵⁵.

Hicaz'a, hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere tıbbî yardımda bulunuldu. İlaç bedava olarak dağıtıldı. Hac sezonu dışında yerli halktan doktorlar mevcut olmadığı için askeri doktorlar sağlık hizmetlerini yürütüyorlardı.

Hindistan'da kolera vakalarıyla ilişkin haberleri almak üzere Aden'e bir sağlık birimi kuruldu⁵⁶. Doğru bilgi ulaştırılmasında İngilizler pek güvenilir davranmıyorlar, ortaklaşa bir çalışmaya pek yanaşmıyorlardı. 1881 de Aden'de 35 gün sonra kolera salgını Columbian adlı Hindistan'dan yolcu taşıyan bir gemi vasıtasıyla şehrin dışına taşı⁵⁷. Bu yıllardaki Hindistan'da bulunan İngiliz yetkililerinin tavırlarını anlamak oldukça zordur. Tüm kanıtlara rağmen onlar hâlâ kolera salgınının Hindistan'dan Hicaz'a bulaştığı gerçeğini reddediyorlardı. Birçok baskıya rağmen onlar gemilerdeki koleralı hastaların denetimini yapmıyorlar, yolculuklarda herhangi bir kısıtlama getirmiyorlardı. Onlar ancak daha ölümcül bir hastalık olan veba salgınından sonra 1886 da hac sezonu sırasında taşıma işlemlerinde birtakım sınırlamalar ve önlemler getirmeye çalıştılar. Ertesi sene hacca giden Hintlilerin sayısında % 74.50 gibi bir düşüş gözlemlendi⁵⁸. Güney Arabistan'daki sağlık durumunu izlemek üzere Yemen'e bir sağlık danışmanı atandı⁵⁹. Burası Hintlilerin Dzejan ve Rasel-Bayath arasındaki bölgede inci toplamakla uğraşıp, balıkçılık yaptıkları bir yerdir⁶⁰.

1866'dan 1880'e kadar Cidde'de demirleyen tüm gemiler, 24 saatlik gözleme (karantinaya) tâbi tutuldu. Hacılar o sırada sağlık kontrolü için sağlık merkezlerine gönderiliyor ve kabul edildikleri

55. Conf./p.v. no:30, ss.10-11

56. Comp./p.v. no:25, 26 Nisan 1880, s.3.

57. Skelautis, a.g.e., s.26

58. De.Borel, Etudes statistiques et epidemido geques sur le lazaret de Camaron, constantinople, 1902, s.6

59. Com./p.v. no:31, 10/21 avril 1896, s.367

60. De Anino, a.g.e., s.784. Yemen'deki ilk Osmanlı valilerinden biri olan Bunuport Mustafa Paşa'nın sekreterliğini yapmış olan Paul De Anino, that the ghattchewing çiğneyen Yemenlilerin koleraya karşı bağımsızlık kazandıkları sonucuna varmıştı. Paul De amino, Le Gatt, plonte de l.Arabe specifique contre le cholera et la peste, constantiohle, 1865.

takdirde kendilerine tezkere (geçiş) veriliyordu.

Tüm bu düzenlemeler Osmanlılar'a ağır yük yükliyordu. 1840 yılında karantina tarifi (gümrük), kargo gemilerine yönelik bir vergi uygulamasını başlattı. Kızıldeniz'den geçen yolcu sayısının tespit edilemeyip, doğru dürüst vergi denetiminin yapılamaması sonucunda Hicaz'daki sağlık hizmetlerine finanse edilen ödenekler yetersiz kaldı. Bab-ı Ali böyle bir hizmetin herkesin yararına olduğu düşüncesinden hareketle sağlık harcamalarının tüm ilgili devletlerce eşit bir biçimde bölüşülmesi yolunda bazı öneriler ortaya attı. Bu durum, yabancı güçlerin İslam Dini'nin kutsal topraklarına müdahaleye yol açtığı için, iki yönlü bir tartışmayı beraberinde getiriyordu. Sonunda, hacı olsun ya da olmasın, deniz yoluyla Hicaz'a gelen tüm ziyaretçilerden 10 (piastre) lik vergi alınmasına karar verildi. O sırada zengin bir hintli müslüman Mekke'de bir içme suyu şebekesinin kurulması için 150.000 Tl. yardımda bulundu⁶¹. Yoksul olan kişiler bu vergiden muaf tutuldukları için Hintli hacılar bu tür vergi ya da karantina istasyonlarında kalmalarının karşılığı olarak herhangi bir ödeneğe tabi tutulmayı sürekli olarak reddediyorlardı. Anyla-Hint Hükemeti'ne muhtaç durumda olan hacıların seyahate çıkmaması için tekrar baskıda bulunuldu. Fakat 1894'de Paris Sağlık Konferansı'nda Osmanlı delegesi Türkhan Paşa, Hicaz'a ziyaretin yasaklanması yolunda ortaya atılan önerileri reddetmişti. Türkhan Paşa, hac farızasının İslam Dini'nin önemli bir rüknu olduğunu ve hiçbir kimseye kısıtlama getirilmemesi gerektiğini ifade etmişti. Ama yine de 1872-1888 yıllara arasındaki Osmanlı İdaresinin gelirleri giderlerinden daha çok artmıştı.

Hicaz'da, tarihte ilk defa düzenli bir sağlık örgütünün kuruluşu, sağlık hizmetlerinin götürülmesiyle ilgili yapılan çalışmalara paralel olarak, hastalığın ortaya çıktığı yerlerin araştırılmasına da başlandı. Çöl hastalığının Hicaz'a yayılmasını önleyen en büyük engel, adeta koruyucu bir duvar idi. Hastalık mikrobunu taşıyan hacılar, genellikle hedeflerine ulaşmadan yarı yolda ölüyorlardı. Kervanlarla gelenlerden sadece sağlıklı olanlar menzillerine ulaşabiliyorlardı. 1846 daki salgın sırasında bazı üst düzeydeki Osmanlı yetkilileri geri dönüşte Şam'a doğru seyahat ederken, koleradan ölmüşlerdi. Bu arada gemilerle deniz yolu ile yapılan seyahatlerin artışı başka sorunları da beraberinde getirdi. İstanbul Konferansı'na kitalan delegeler iki dizi öneride bulundular: Bu önerilerden biri, Asya kıtası-

61. Cassim, a.g.e., s.54

na mensup hacıların seyahatlerinde bir karantina sürecine tabi tutulmak suretiyle Hicaz'ın koleradan korunabileceği yolundadır. Öteki öneri ise, Hicaz'dan geri dönerken hastalığı kapalı kimselerin korumaya alınarak hastalığın yayılmasını önlemektir. Delegeler, Bab-el Mendeb Boğazı girişindeki ilk durak olarak Pelin Adası'nı, daha sonra Osmanlı vilayeti durumunda olan Yemen sahillerine yakın bir ada olan Kamaran adası'nı bir konaklama yeri olarak önerdiler⁶². Conseil Superior de Santé (Yüksek Sağlık Konseyi) 1867 ve 1870 de durumu gözlemek üzere iki heyet gönderdi⁶³. Güney istasyonu için ise Süveyş'ten 375 mil uzaklıkta bulunan Mısır topraklarındaki El-Welsh Limanı'nı seçtiler, ayrıca Mısır kervanı için bir durak noktası seçildi. Bölgede hacılar arasındaki düzeni sağlamakla yükümlü Mısır'a bağlı küçük bir askerî garnizon da bulunuyordu⁶⁴. Süveyşten 125 km. ötede Tor'da bir erzak ve karantina yerinin kurulması önerildi. Bu yer Sina Yarımadası'nın güney kısmında bulunuyordu⁶⁵.

Koleranın belirdiği dönemlerde kervan yolu olarak kullanılan yolların üzerinde sağlık şartlarını kontrol etmekle yükümlü askerî kordonlar oluşturuluyordu. Irak kervanı Necef Gölü'nde; Şam kervanı Ayn-Zarka'da, Şam'dan 3 günlük yol yürüyüşü uzaklığında bir yerde karantinaya alındı. Aynı şekilde Mısır kervanı Sina Yarımadası'nda bir güzergahta; Yemen kervanı, Hicaz ve Yemen arasındaki sınırda karantinaya tabi tutuldu. Ayrıca Gazze ve Hebron'da gözlem evleri kuruldu⁶⁶. Sağlık idaresine bağlı bir doktor, Mekke dönüşündeki Şam kervanında görev aldı⁶⁷.

Java ve Malaya'lı hacıların sağlığı ile ilgilenen Ebu Ali Wasta ve Ebu Saad gibi Cidde'nin dışındaki üç bölgede benzer şekilde küçük karantina istasyonları kuruldu⁶⁸. Kamaran vecd'deki karantina yerleri sadece hac dönemine mahsus olmasına karşın, Cidde'dekiler bütün sene boyunca hizmete açık tutuluyorlardı⁶⁹. 1871/72 ve 1881 kolera salgını El Vecd'den Mısır'a sıçramadan bu

62. Conf/p.v. no:29, ek, s.30

63. Skelautis, a.g.e., s.34

64. Conf./p.v. no:29, ek. ss.35-36

65. Aynı yerde

66. Skelautis, a.g.e., 22

67. Com./p.v. no:5, 23 Novembre 1868, ek 1. s.9

68. Com./p.v. no.25., 3/15 Jauvier 1896, s.281

69. Le pelerinage de 1884 et l'établissement de finitif du Lazaret de comaran, constantinople 1884 s.6.

70. Skelautis, a.g.e., s.28. öyle görünüyor ki, Mısır'da Urabi Paşa başkaldırısına yol açan olaylardan biri 1881 yılında Mısır'daki el Wech kışlasında vukubulan bir emre karşı gelme eylemiydi.

sağlık merkezlerininin yardımıyla söndürüldü. 1877/78 deki Al Tor salgınının da aynı biçimde yayılması durduruldu⁷⁰. Kamaran'daki salgın 1881'e değin sürmüştü. O yıl özellikle Hindistan'da ortaya çıkan büyük bir kolera salgınından sonra, sonunda İstanbul Konferansı'nda alınan kararlar uygulamaya konuldu. Bu önemli uygulamalardan birisi de bütün hacıları Aden'in doğusunda Karaman'da bir yerde karantinaya almaktı. Bu yılın 27 Temmuz ve 20 Ağustos arasında hacılar Kamaran'da 5-10 günlük dönemlerle sağlık kontrolden geçirildiler. Karantina sırasında 17 kişi koleradan hayatını kaybetti⁷¹.

Yemen'de bulunan 200 kişilik bir Osmanlı VII. Askeri Birliği adada karargah kurdu ve ana karadan kasabaya yardımda bulunuldu. Yıllar boyunca Kamaran'daki karantina istasyonu yerli ve yabancı sağlık ekipmanlarıyla bölgeye önemli hizmetlerde bulundu⁷². 1887 ve 1902 yılları arasında Kamaran'da sağlık kontrolünden geçirilen hacıların % 42 si Malayalı, % 40.80 i Hintli ve % 17.20 si Güney Asya, İran ve Mezopotamyalılardan oluşuyordu⁷⁴. Hacılar için daha yeterli sağlık koşulları sağlamak üzere bölgede sağlık tesisleri süratli bir biçimde arttı. Emile Roulet adında bir Fransız mühendisinin de yardımıyla bölgede yiyeceklerin muhafaza edilmesi için bir konserve fabrikası kuruldu. 1907'de 36.363 hacı hac sırasında Kamaran'ı geçit olarak kullandı⁷⁵.

Deniz yoluyla ülkelerine geri dönüşte; Osmanlı Devletine mensup hacılar ülkelerine henüz ulaşmadan önce son olarak bir karantina istasyonunda sağlık kontrolü için muayene ediliyordu. Suriye ve Osmanlı topraklarında bulunan Güney Afrikalı hacılar, Beyrut'taki bir istasyonda Küçük Asya'ya ve Balkanlara mensup olanlar ise İzmir'deki bir istasyonda son kontrolden geçiriliyorlardı. Mezopotamya'daki hacılar, Basra'da kurulan bir istasyona geçiriliyordu. Böylece hacılar 35 günlük bir karantina dönemine tabi tutuluyordu. Salgın bulaşmış olan gemiler uzun süre izole ediliyordu. Örneğin Osmanlı'ya ait bir buharlı gemi olan Babil 110 gün kadar bir süre

71. Skelautis, a.g.e., s.35

72. A.A. STamiades, comaran, Paris, 1902, s.11

73. Hica'daki iki veba salgını için bkz. Cozzanis Efendi Rapport sur la manifestation pestilentielle a Djeddah en 1898, constantinople 1898 Lapeste a Djeddah et le palernage de 1899, constantinople, 1899

74. Borel, a.g.e., s.6

75. Project pour la reorganisation des lozadets de l'empire ottoman, constantinople, 1894, s.

karantinaya alınmıştı. Eğer bu önlemler hastalığın Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletleri ve Avrupa'ya yayılmasına tamamen engel olsaydı, Hicaz'daki sıhhi şartlar daha iyi olurdu. Sağlık kuralları Osmanlı eyalet yönetimi ile mahalli şerif arasındaki ihtilaf nedeni ile birbirlerine zıt uygulanmış ve çok geçmeden askıya alınmıştır. Bunun sonucunda 1890 larda kolera salgını yeniden nüksetmiş, 1893 de Mekke, Medine ve Cidde'de 30.000 den fazla ölüme neden olarak zirveye çıkmıştı.

Bunun üzerine uluslararası sağlık konferansı, 1894 yılında Paris'de toplanmış ve İtalyan delege Prof. Pagliani, Hicaz'daki sağlık koşulları için uluslararası bir kontrolün kurulmasını teklif edecek kadar ileri gitmiş, Türk Hükümeti ihmalkârlıkla suçlanmıştır. Osmanlı delegesi Türkhan Paşa herhangi bir dış müdahaleyi prototo etmiş ve Bab-ı Ali Mekke ve Mina'da hastaneler kurulmasını, Mekke ve Cidde'deki Evkaf Hastaneleri'nin genişletilmesini, hac mevsiminde 12 doktor ve 6 eczacıdan oluşan ilave bir ekibin gönderilmesini, su tesisatının tamirini, ambulans satın alımını ve şehirler için daha iyi sağlık şartlarını içeren bir dizi önlemi diğer devletleri yatıştırmak için aldığını bildirmiştir.

1895 de Sadrazam Cevat Paşa ve Şerif'in dualarıyla Hicaz için ayrı bir sağlık servisi kurulmuştur. Alınan bu tedbirler sayesinde 1896 daki salgın sadece 306 ölüme neden olmuştur. Şerif'in desteğine rağmen, mahalli halkın düşmanca tutumu servisin düzenli bir şekilde gelişmesine engel olmuş. 1902 ve tekrar 1907 de kolera bir kez daha şiddetli bir şekilde görülmüştür.

1908 de anayasanın ilanından sonra Kudüs Mebusu El Halidi Ruhi Bey'in teklifi üzerine 1909 da İçişleri Bakanının başkanlığında 4 ü doktor 9 kişiden oluşan bağımsız bir hicaz sağlık konseyi oluşturulmuştur. 1910 da herbiri 100 yataklı 2 sahra hastanesi Cidde ve Mekke'ye, herbiri 40 yataklı 4 sahra ambulansı Cidde, Maybol, Mekke ve Medine'ye gönderilmiştir. Yeni yönetim büyük şehirde dezenfekte merkezleri açmış ve 1911 Paris Sağlık Konferansı'nda delegeler tarafından tavsiye edilen halk sağlık servisini sağlayabilmiştir.

Bu bağımsız Suudi Arabistan Devlet'nin kendi sağlık servislerini kurarken bir temel olmasını sağlamıştır.